

НАЦІОНАЛЬНО-МОВНИЙ КОМПОНЕНТ КУЛЬТУРИ СОЦІУМУ

Сливка **Н.Т.**

Ужгородський національний університет

У результаті державної мовної політики "злиття мов" радянська соціолінгвістика впродовж кількох десятиліть залишала поза увагою національну самобутність мовних процесів. Саме мова, виконуючи свою комунікативну функцію, уможливило духовну діяльність людини та її інтеграцію в інтелектуальний, духовний потенціал нації. Відповідно, недосконале володіння нею перешкоджає комунікативній практиці того чи іншого суспільства і таким чином гальмує його поступальний розвиток. Адже мова - обов'язковий компонент еволюції суспільства, вона "відбиває досягнення творчої думки і виступає сполучним елементом всіх поколінь" [Петришина, Усатюк 1996]. Це твердження підтримується й іншими вітчизняними мовознавцями. М.П.Фабіан яскраво ілюструє взаємозв'язок мови, суспільства та його культури на рівні етикетної лексики: "Дослідження мов на рівні етикетної лексики є водночас вивченням культур їх носіїв, особливостей

духовної та суспільної сфер діяльності мовців..." [1998:10]. О.Ф.Пінчук у статті "Мова, людина, нація" доходить таких висновків:

1) низький рівень мовної культури окремих мовців та суспільства в цілому згубний для духовного розвитку як окремої людини, так і для всієї нації;

2) кожна національна мова - це неповторний людський досвід, неповторна точка зору, що забезпечує можливість взаємодоповнення різних культур;

3) індивідуальна та соціальна дво- чи багатомовність у сфері комунікації розширюють творчий, духовний потенціал людини та суспільства [1992:29].

Тому в період посиленої міжкультурної комунікації увага до національно-мовного компонента культури соціуму як об'єкту соціо- та культуролінгвістичного дослідження цілком аргументована.

Соціо- та культуролінгвістичну інформацію вважаємо важливою при розробці проблем і практичних заходів, що складають мовну політику суспільства. Мовна політика вимагає особливої гнучкості та врахування багатьох факторів в умовах поліетнічних і багатомовних країн (якою є, наприклад, Україна), де співвідношення мов відповідно до їх комунікативних функцій, використання в різних сферах соціального життя тісно пов'язане з механізмами політичного управління, національної згоди і соціальної стабільності. Очевидно, що створити лінгвістично грамотні закони про мову можна тільки на основі всебічного знання про функціональні ознаки мови, ступінь розробки в ній тих чи інших систем (напр. спеціальної термінології, офіційно-ділового спілкування тощо), більш-менш детального уявлення того, *що може і що не може дана мова* в різноманітних соціальних і ситуативних умовах її застосування.

Для розкриття мети роботи ставимо такі завдання:

1) показати складність причинно-наслідкових зв'язків між мовою та суспільством, мовою та її носієм - людиною (із урахуванням зв'язку соціолінгвістики з деякими іншими напрямками лінгвістики);

2) проілюструвати, що практичне вміння користуватися і ділитися необхідною соціальною інформацією з представником соціуму іншої культури стає потребою сьогодення.

Очевидно, що соціолінгвістику не можна розглядати в якості такого напрямку дослідження, який тільки додає соціальний компонент до власне лінгвістичної інтерпретації мовних явищ, адже соціальні та структурні фактори взаємодіють при реальному функціонуванні мови. З одного боку, взаємодія внутрішніх закономірностей мовного розвитку та їх функціонування із соціальними факторами може призвести до змін в механізмах дії цих закономірностей, а з іншого - в окремих випадках (наприклад, граматиці) система мови настільки самодостатня і внутрішньостійка, що майже стає непроникливою для соціальних впливів. Внутрішня структура мови - об'єкт власне лінгвістичного дослідження, а соціолінгвістика орієнтована на

функціональний бік мови, її використання в різному соціальному середовищі та різноманітних комунікативних ситуаціях.

Соціолінгвістика знаходиться у тісному зв'язку з іншими напрямками лінгвістики - як традиційними (діалектологією, фонетикою), так і новими (психолінгвістикою, теорією мовленнєвих актів).

У вирішенні своїх завдань соціолінгвістика перетикається з етнолінгвістикою, яка "вивчає мову в її відношенні до культури, взаємодії мовних, етнокультурних та етнопсихологічних факторів у функціонуванні і розвитку мови" [Кузнецов 1990]. Наприклад, проблеми двомовності і багатомовності, які традиційно вважаються об'єктом соціолінгвістичних досліджень, нерідко вимагають комплексного підходу, що враховує не тільки мовні та соціальні фактори, але й особливості культури даного народу, національну специфіку мовної картини світу, етнічно зумовлені стереотипи мовленнєвої поведінки тощо.

При вивченні культури того чи іншого народу, яка відображається у звичаях і традиціях, різноманітних жанрах фольклору, етнолінгвістика аналізує мовний бік цих культурних феноменів, намагаючись через мову дійти до їх джерела. Такими є, наприклад, дослідження академіка Н.І. Толстого і його учнів в галузі слов'янських мов і народної слов'янської культури. При цьому використовуються як власне лінгвістичні, так і соціолінгвістичні методи, оскільки тут необхідна робота не тільки з текстами, але і з соціоінформантами - носіями етнокультурних традицій, які представляють різні верстви народу.

Кожен народ у своїй суспільномовній практиці виявляє притаманні тільки йому специфічні риси, бо саме в мові концентруються елементи національного характеру, національної влади, які історично формувалися століттями. Будь-якому вчинкові, предмету, явищу у різних народів відводяться неоднакові роль і місце. Тому поведінку людей, їхні вчинки можна відповідно сприйняти й оцінити лише в контексті їхньої культури. Досягнення комунікативної компетенції неможливе без оволодіння певним обсягом культурної інформації, без ознайомлення із культурою народу, мова якого вивчається [Дороз 2004]. Саме мова найповніше й найяскравіше засвідчує національну специфіку і змістову своєрідність культури, зокрема, в ракурсі бачення ментальності як складової національної культури.

Ідея зв'язку мови й культури виникла ще у XVIII ст., проте цілеспрямована розробка цієї проблеми почалася у XIX ст. У мові, на думку В. фон Гумбольдта, фіксується певне світосприйняття, що відображає духовні якості народу - її носія. З його точки зору, мова описує навколо мовця зачароване коло, з якого можна вийти тільки вступивши до іншого кола, тобто вивчивши іншу мову. А перехід на іншу мову призводить і до зміни світосприйняття. Дивовижно, але люди, які розмовляють різними мовами, бачать та сприймають світ по-різному, бо кожна мова розчленовує навколишній світ по-своєму, а іноді досить специфічно.

Національний характер тієї чи іншої культури відбивається насамперед у лексичному значенні слова, що виступає як історично зафіксована у свідомості людей співвіднесеність слова із певним явищем дійсності. На думку

А.Вежбицької, значення слів "відображають і передають спосіб життя та спосіб мислення, характерні для певного суспільства (чи мовної спільноти), вони являють собою безцінні ключі до розуміння культури" [2001:18].

Лексикон мови інвентаризує матеріальну і духовну культуру відповідного суспільства, саме в словниковому складі культурна відмінність виявляється найбільш рельєфно. "Переважає більшість слів-понять будь-якої мови несумірні з словами-поняттями іншої мови. Безумовний виняток становлять тільки терміни" [Щерба 1974]. Ступінь лексичного розходження мов визначається ступенем розходження культур відповідних соціумів. "Оскільки більшість літературних мов Європи виникли під впливом латинської, а надалі увесь час впливали одна на одну, тому в основі більшості європейських літературних мов лежить більш-менш одна і та ж система понять. Відповідно і перекладати із однієї європейської мови на іншу набагато простіше, аніж, наприклад, із китайської чи санскриту на будь-яку європейську" [Щерба 1974]. Взаємовплив мов, про який говорить Л.Щерба, є лише наслідком взаємовпливів культур. Роль латини у формуванні нових літературних мов Західної Європи - наслідок домінування цієї мови в західному християнському світі.

Окрема лексична одиниця з'являється в мові (чи в якомусь її соціальному різновиді) тільки тоді, коли у відповідному соціумі народжується необхідність найменування нового для культури поняття. Мова йде не тільки про запозичення реалії: самі по собі предмет, явище і т.д. можуть мати місце, але не мати соціального значення, і тоді в суспільстві відсутня потреба в їх номінації.

Відмінності мов, зумовлені своєрідністю культур, зводяться до своєрідності самого процесу спілкування в межах різних культур. Мовленнєвий етикет у культурах різний, адже він характеризується яскравою національною специфікою, пов'язаною з мовленнєвою поведінкою, звичаями, невербальною комунікацією представників певного етносу. Мовленнєвий етикет - це прийнята певним суспільством система стійких формул спілкування для встановлення мовленнєвого контакту між співрозмовниками, підтримання спілкування відповідно до їхніх соціальних ролей.

У мові існують "зони", які більш-менш чутливі до впливу соціальних факторів. Форми звертання до співрозмовника, стереотипи вітання, прощання, прохання, вибачення і т.д. - тобто вся система мовленнєвого етикету найбільшою мірою зумовлена соціальними характеристиками комунікантів і ситуацією спілкування. При цьому в мовах і мовних спільнотах діють різні рекомендації і заборони, які стосуються тих чи інших етикетних формул. Останні досить умовні: на їх місці могли б бути інші мовні вирази з тією ж функцією, але традиція - культурна і мовна - закріпила у вживанні саме певні мовленнєві форми, а не які-небудь інші, і нехтування умовностями етикету, спроби "сваволити" з етикетними шаблонами можуть призвести до непорозуміння та конфлікту.

Якщо ви розпочинаєте спілкування з вашим знайомим без звичайного *доброго дня*, то він/вона може або образитись, або подумати, що у вас трапилось щось, що вибило вас із звичайної колії та змусило знехтувати правилами етикету.

Дія *п'їти з гостей* без прощання оцінюється в українському суспільстві як невічлива поведінка; англійці ж відносяться до цього інакше, і в українській мові навіть існує зворот "п'їти по-англійськи" - непомітно і тому не прощаючись (цікаво, що в англійській мові та ж дія позначається словосполученням *to take French leave*, тобто "п'їти по-французьки").

Звертання на ім'я за українськими звичаями можливе тільки до близької чи добре знайомої людини. При цьому, зазвичай, використовується не повне, так зване паспортне ім'я, а скорочене: не Мирослава, а Слава, не Катерина, а Катя. В американців прийняте вільніше вживання особистого (і часто теж скороченого) імені: наприклад, колеги з наукової роботи - не обов'язково друзі або близькі знайомі - можуть називати один одного Біллом, Бобом, Сюзі.

На півдні США в минулому існували дуже суворі відмінності у звертаннях білих до чорних, з одного боку, і чорних до білих - з іншого. Від рабів вимагалось звертатись до кожного з пануючої соціальної групи, додаючи ввічливе *сер* чи *містер*, чи *мадам*. До них же звертались: *бой* або тільки на ім'я.

В Угорщині згідно за спостереженнями угорського лінгвіста академіка Ф.Паппа, звертання на *ти* (*te*) широко поширене в середовищі інтелігенції і рідко зустрічається в селян: селяни звертаються один до одного на *ви*, навіть жінка чоловіка називає на *ви* (а він її на *ти*). Серед інтелігентних людей однієї професії прийнято звертання на *ти*, навіть якщо між співрозмовниками є велика вікова різниця і вони мало знайомі один з одним: на *ти* можуть спілкуватись, наприклад, спеціалісти, які вперше зустрілись на науковій конференції. Якщо жінки на *ти*, то їх чоловіки, не дивлячись на можливу відчутну різницю у віці і не дуже близьке знайомство один з одним, теж повинні дотримуватись цієї форми особистого звертання.

Ці приклади переконують, що форми мовленнєвого етикету відрізняються не тільки національною, але і соціальною своєрідністю. Спосіб звертання до співрозмовника, види привітань, вдячності, запрошень, прощань і т.п. залежать від соціального положення обох комунікантів, їх статі, віку, характеру взаємовідносин тощо.

Мовленнєвий етикет - тільки одна із "зон", яка випробовує на собі вплив соціальних факторів, регулює вживання мовних засобів. На інших ділянках мовної системи цей вплив має прихованіші і складніші форми, адже соціальне проникає в тканину мови, а не тільки служить "антуражем" її використання.

Носії тієї чи іншої мови, з дитинства опановуючи словником, граматику, системою засобів вимови та інтонації мови, непомітно для себе, найчастіше неусвідомлено, вбирають у себе і національні форми матеріальної та духовної культури. Нерідко ці культурні звичаї пов'язані зі специфічним використанням мови, її виражальних засобів. Так, в Угорщині *чай варять*, а в Україні *заварюють* (тому для українця вираз *варити чай* незвичний, дивний, хоч сказати так по-українськи можна, - таким чином цей вираз не можна визнати мовною помилкою).

Існує багато національно зумовлених мовленнєвих стереотипів, тобто зворотів і висловів, які "жорстко" прикріплені до тієї чи іншої ситуації та варіюють у чітко визначених межах. Так в українців прийняті наступні

стереотипні початки розмов по телефону, ~ *Алло!* - *Так!* - *Слухаю!* або; -- *Слухаю вас!* і деякі інші. Німець, навіть добре володіючи українською мовою, може в цьому випадку сказати: -- *Будь ласка!* (ніби пропонує телефонуючому розпочати розмову). Представляючись співрозмовнику по телефону, українець каже: *Це Микола*. Німець чи француз, відповідно до прийнятих в їх національних традиціях стереотипів, кажуть; -- *Тут Гофман*; — *Тут Поль* (калька з німецької *Hier ist Hoffman* і французької *Ici Paul*). У випадку поганого телефонного зв'язку українець запитує: *Ви мене чуєте?* Англієць, спираючись на стереотипи в межах своїх національних традицій, питає: - *Ви там?* (калька з англійської *Are you there?*).

Отже, помилки в чужій мові, а особливо мовленнєвій поведінці, найчастіше трапляються із-за незнання ситуативних і соціальних умов доречності тих чи інших мовних одиниць і конструкцій, неволодіння механізмами кодового переключення при зміні параметрів мовленнєвого спілкування (теми, адресата, мети і т.д.)-

На сучасному етапі розвитку мовознавства знання про мову набувають якісно нової оцінки. Завдяки перманентним методологічним переворотам у мовознавстві на зміну структуралізму прийшла когнітивна лінгвістика. Вона розглядає мову не як "систему в самій собі і для самої себе" (Ф. де Соссюр), а у зв'язку з людиною як представника соціуму, без якої виникнення й функціонування цієї системи було би неможливим. У межах комунікативно-функціональної парадигми мова - явище суспільне, тісно пов'язане з історією народу, його культурою.

Література

- Беликов В.И., Крысин Л.П. Социолінгвістика. - М.: Рос. гос. гуманит. ун-т, 2001. -439с.
- Вежбицка А. Понимание культуры через посредство ключевых слов // Пер. с англ. А.Д. Шмелёва. - М.: Языки славянской культуры, 2001. - 288 с.
- Дороз В. Українська мова у школах національних меншин // Українська мова і література в школі. - 2004. ~ №1. - С.48.
- Кузнецов А.М. Этнолінгвістика // Лингвистический энциклопедический словарь. -М., 1990. - С.597.
- Петришина Л.В., Усатюк І.Ф. Мова народу і формування національної свідомості // Язык и культура. - К., 1996. - С.259.
- Пінчук О.Ф. Мова, людина, нація // Актуальні проблеми соціолінгвістики. - Київ: НМК ВО. - 1992. ~ С.24-31.
- Фабіан М.П. Етикетна лексика в українській, англійській та угорській мовах. - Ужгород, 1998. - 255 с
- Швейцер А.Д., Никольский Л.Б. Введение в социолінгвістику. - М.: Высш. шк., 1978.-216 с.
- Шерба Л.В. Языковая система и речевая деятельность. - Л.: Наука, 1974. - С.299; С.298-299.

Summary

The article deals with a study of the nationally verbal component of a socium's culture. The paying attention to the above-mentioned object of the investigation is quite reasonable in the period of the intensified intercultural communication. The author focuses on the interaction of a language, society and its culture. Fulfilling its communicative function a language ensures man's spiritual activity and his/her integration into the intellectual potential of a nation. Special attention is paid to speech etiquette as it is the most sensitive "zone" of a language to the influence of social factors.